

Bracia Klukowscy

W kręgu sztuki i medycyny

Muzeum Historii Medycyny Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego wzbogaciło swoje zbiory o znakomitą kolekcję obrazów i rysunków Ignacego Klukowskiego (1908–1978), przekazaną w 2023 roku w darze przez Helenę Klukowską, córkę artysty. Kolekcja liczy 137 płócien i rysunków. W darowiźnie znalazły się również dokumenty, korespondencja, fotografie, odznaczenia i inne pamiątki po malarzu. Dar obejmował także korespondencję i przedmioty należące do lekarza Jana Klukowskiego (1899–1945), brata Ignacego.

Muzeum zorganizowało wystawę *Bracia Klukowscy. Sztuka i Medycyna* pod honorowym patronatem prof. dr. hab. n. med. Rafała Krenke Rektora Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego, która była otwarta dla publiczności w okresie od 14 listopada 2024 roku do 30 stycznia 2025 roku. Celem ekspozycji było przedstawienie postaci dwóch nieprzeciętnych Polaków, braci Jana i Ignacego, lekarza i malarza, których losy były powiązane z burzliwą i tragiczną historią Polski pierwszej połowy XX wieku.

Starszy z rodzeństwa, Jan, rozpoczął studia medyczne w Uniwersytecie Warszawskim 15 października 1918 roku.

Miesiąc później, w obliczu zagrożenia ze strony rosyjskiej i walk

Wykaz wykładów i ćwiczeń Jana Klukowskiego, 1918 r., Archiwum UW

o ustalenie wschodnich granic państwa polskiego, wstąpił jako ochotnik do czwartego szwadronu 3 Pułku Ułanów Wojska Polskiego. Wziął udział w wojnie polsko-bolszewickiej, początkowo jako ułan liniowy, a następnie sanitariusz szwadronu karabinów maszynowych. Służbę wojskową zakończył w stopniu podchorążego, odznaczony za męstwo i odwagę Krzyżem Walecznych.

Po ponad dwóch latach spędzonych na polach bitew, w styczniu 1921 roku Jan wrócił na studia medyczne w Warszawie, uzyskując w 1925 roku dyplom doktora wszech nauk lekarskich i składając uroczyste ślubowanie doktorskie.

Karierę zawodową i naukową rozwijał w Wilnie. We wrześniu 1925 roku został zatrudniony na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Stefana Batorego, w II Klinice Chorób Wewnętrznych, mieszczącej się w szpitalu wojskowym na Antokolu, kierowanej przez prof. Aleksandra Januszkiewicza, internistę, rektora tej uczelni w latach 1930–1932. Prowadził badania związane z nadciśnieniem tętniczym i kwasem mlekowym. Wyniki swoich badań, a także ciekawsze przypadki prezentował na odczytach Wieleńskiego Towarzystwa Lekarskiego i publikował w krajowych pismach medycznych.

HISTORIA

Podchorąży Jan Klukowski, Muzeum Niepodległości w Warszawie

Dyplom doktora wszech nauk medycznych Jana Klukowskiego, Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego, 1925, Muzeum Niepodległości w Warszawie

Lekarze i personel medyczny Kliniki Gruźlicy Płuc Szpitala Charité w Paryżu, 1931 r. Prof. Emil Sergent siedzi w I rzędzie, siódmy od prawej, Jan Klukowski stoi w III rzędzie, pierwszy od prawej, Muzeum Niepodległości w Warszawie

Jan kilkakrotnie wyjeżdżał za granicę w celu podnoszenia kwalifikacji zawodowych i prowadzenia badań naukowych. Podczas po-

bytu na rządowym stypendium w Paryżu w 1931 roku prowadził badania fizjologiczne nad zmianami zawartości kwasu mlekowego

we krwi krążącej, a także badania nad wpływem odmy sztucznej na narząd krążenia. Wyniki tych naukowych dociekań publikował

HISTORIA

Pracownicy II Kliniki Wewnętrznej Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, aula wykładowa, lata 30. XX w. Siedzą: prof. Aleksander Januszkiewicz, piąty od prawej, Jan Klukowski, czwarty od lewej, Muzeum Niepodległości w Warszawie

Dr Jan Klukowski z pacjentkami, Wilno, lata 30. XX w., Muzeum Niepodległości w Warszawie

we francuskich pismach medycznych. Rada Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Paryskiego nadała Klukowskiemu tytuł asystenta zagranicznego – *assistant étranger*.

Po powrocie do Wilna 15 września 1932 roku Jan kontynuował pracę w II Klinice Chorób We-

Dr Jan Klukowski (z prawej) i dr Marian Tulczyński podczas tajnego posiedzenia naukowego w Szpitalu Dzieciątka Jezus, Warszawa, ok. 1941 r., fot. z publikacji „Z dziejów tajnego nauczania medycyny i farmacji w latach 1939–1945”, pod red. doc. dr. med. Aleksandra Dawidowicza, Warszawa 1977, s. 87

wewnętrznych i prowadził badania nad wpływem alkoholu na orga-

nizm człowieka, a także interesował się przyrodolecznictwem metodami leczenia w Państwowym Zakładzie Zdrojowym w Drukiennikach. W roku 1938 uzyskał habilitację na podstawie pracy *Wpływ alkoholu etylowego na ustrój w świetle badań doświadczalnych. Zachowanie się alkoholu etylowego w ustroju oraz wpływ jego na cukier i cholesterol we krwi*.

Jan należał do wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, był członkiem Izby Lekarskiej w Wilnie, a także lekarzem rzeczoznawcą w warszawskim Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych. Od 1 lipca

-5- Birkenau

H.-Krankenbau
Lager B.II.a.

Auschwitz II, den 15.5.1944.

PFLEGER-PERSONAL.

✓ 1. 12 1853 PP.	Wisecek	Josef	HA	Bl.-Alt.
✓ 2. 10 4625 PP.	Sarnacki	Stanislaus	HA	Schr.
✓ 3. 10 10458 HEB.	Kalkowski	Nikolaus	HA	Pfleger
✓ 4. 10 10475 HEB.	Chaimkow	Manin	FA	Arzt
✓ 5. 10 11251 HEB.	Janowski	Viktor	HA	Arzt
✓ 6. 10 25247 Fr.J.	Gorin	Andreas	HA	Bl.-Alt.
✓ 7. 10 30626 Bl.J.	Müller	Andreas	FA	Arzt
✓ 8. 10 34293 P.J.	Kleinberg	Russen	FA	"
✓ 9. 10 34294 P.J.	Krause	Chaim	FA	"
✓ 10. 10 57318 PP.	Stolarski	Mieczyslaus	HA	Arzt
✓ 11. 9 78082 "	Razuka	Bronislaus	HA	"
✓ 12. 10 79207 HEB.	Rechenberg	Georg	HA	"
✓ 13. 10 11929 Sch.P.	Aurige	Zbigniew	HA	"
✓ 14. 10 121427 "	Glowacki	Georg	HA	"
✓ 15. 10 123608 "	Kaninski	Andreas	HA	"
✓ 16. 10 123675 "	Marglewski	Johann	HA	Schreiber
✓ 17. 10 125695 "	Marczencki	Mieczyslaus	HA	Pfleger
✓ 18. 10 128828 D.J.	Wollen	Otto	FA	Arzt
✓ 19. 9 129298 P.J.	Goldfarb	Henryk	FA	"
✓ 20. 9 130767 Fr.J.	Steinberg	Arnand	FA	"
✓ 21. 10 132990 P.J.	Rzedowski	Arnold	FA	"
✓ 22. 10 132951 HEB.	Rzedowski	Jerry	HA	Pfleger
✓ 23. 10 134109 P.J.	Fissel	David	HA	"
✓ 24. 10 134289 P.J.	Krause	Samuel	FA	Apotheker
✓ 25. 10 136379 P.J.	Reach	Bugen	FA	Arzt
✓ 26. 10 137435 P.J.	Cymermann	Jakob	HA	Pfleger
✓ 27. 10 138050 Sch.P.	Godlewski	Zbigniew	HA	Arzt
✓ 28. 9 138097 Sch.P.	Riedelowski	Freud	HA	Arzt
✓ 29. 10 140043 "	Bastan	Josef	FA	Arzt
✓ 30. 9 140050 "	Zeljeski	Stanislaus	HA	Pfleger
✓ 31. 10 142268 P.J.	Bozskowicz	Mak	HA	Schreiber
✓ 32. 10 144081 P.J.	Krause	Paul	FA	Arzt
✓ 33. 10 145010 P.J.	Romser	Sison	HA	Pfleger
✓ 34. 10 145010 Sch.P.	Ortowski	Jan	HA	Arzt
✓ 35. 10 151694 Bl.J.	Kontowoy	Aron	FA	Arzt
✓ 36. 10 152706 Sch.P.	Goszyński	Gaselaw	HA	Bl.-Alt.
✓ 37. 10 152969 "	Wind	Valenty	HA	Arzt

H.-Krankenbau,
Lager B.II.f.

Auschwitz II, den 28.Septem.1944.

PRÄMIENSCHHEINE erhalten:

Block 1.			
134 PP.	Choroszy	Rap.Schreiber	2 HEB.
615 PP.	Turzancki	Laborant	1.-
20497 PP.	Zenkeller	Lager-A.	5.-
32405 J.	Jakubowicz	Arzt	1.-
34769 PP.	Ordower	H.Schreiber	3.-
49254 J.	Gottlieb	Apotheker	1.-
115605 H.D.	Thiedig	HKB.Schreiber	2.-
125527 PP.	Zimny	Pfleger	1.-
136127 PP.	Nadiak	HKB.Schreiber	1.-
138901 PP.	Sustachiewicz	HKB.Schreiber	1.-
139658 PP.	Gondzialski	HKB.Schreiber	1.-
150155 PP.	Zasacki	Arzt	1.-
170477 J.	Kende	HKB.Schreiber	1.-
Block 2.			
46461 PP.	Wodroyc	Leichen-Capo	1.-
115468 PP.	Olendski	Pfleger	1.-
118548 Gr.Jd.	Cohen	Arzt	1.-
Block 3.			
85616 J.	Hermann	Arzt	2.-
98055 J.	Pik	Arzt	1.-
115462 PP.	Alkuskiewicz	Pfleger	1.-
Block 4.			
15517 PP.	Bernacki	Lager-Capo	4.-
49294 J.	Goldstein	Arzt	1.-
95712 PP.	Kucharski	Block-Schreib.	1.-
Block 5.			
11091 HEB.	Szczedryna	Aleksej - Arzt	1.-
112114 H.D.	Iseemann	Block-A.	3.-
122489 J.	Cohen	Arzt	1.-
139120 PP.	Litynski	Block-Schreib.	1.-
146705 A.	Heller	Arzt	2.-
Block 6.			
30989 PP.	Domkowski	Block-A.	2.-
35311 PP.	Szymanik	Pfleger	1.-
43151 J.	Kamarat	Arzt	1.-
96407 PP.	Golinski	Pfleger	1.-
139134 PP.	Lukaszewski	Friseur	1.-
Block 7.			
79995 H.D.	Schlütter	Pfleger	1.-
139420 PP.	Alukowski	Arzt	1.-
155263 PP.	Laba	Arzt	2.-

Listy więźniów zatrudnionych w szpitalach obozowych KL Auschwitz II Birkenau (15 maja 1944 r. nazwisko Jana Klukowskiego wpisano odrębnie między pozycjami 29 i 30); na drugiej liście nazwisko Jana Klukowskiego wymienione wśród personelu bloku nr 7 (druga linijka od dołu strony), Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu

do 31 sierpnia 1939 roku pełnił rolę zastępcy ordynatora w oddziale wewnętrznym szpitala św. Jakuba w Wilnie.

Wybuch II wojny światowej zastał go w Warszawie. Nie mogąc wrócić do Wilna, w 1940 roku został członkiem Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej i otworzył prywatny gabinet lekarski przy ul. Wspólnej 26. Pracował również jako wolontariusz w miejskim ośrodku zdrowia, leczył pracowników jednej z warszawskich fabryk, a także pełnił funkcję lekarza blokowego, którego obowiązkiem była kontrola chorób zakaźnych w danym rejonie. Równolegle pracował w Klinice Chorób Wewnętrznych Szpitala Dzieciątka Jezus, kierowanej przez prof. Witolda Orłowskiego, internisty, pioniera fizjopatologii

i biochemii. Niemcy już w październiku 1939 roku rozpoczęli systematyczne niszczenie polskiej oświaty i nauki na terenie generalnej guberni. Zamknięto szkoły średnie i uczelnie wyższe. Zakazano wszelkich zebrań, rozwiązano wszystkie towarzystwa naukowe, pozamykano biblioteki i muzea. Klinika stała się ważnym ośrodkiem tajnego nauczania. Jan, jako członek zespołu dydaktycznego Kliniki, prowadził wykłady i ćwiczenia dla studentów Wydziałów Lekarskich Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu Ziemi Zachodnich. W klinice odbywały się także, zakazane przez władze niemieckie, posiedzenia naukowe, na których omawiano zagadnienia kliniczne oraz ciekawsze przypadki.

POLEGLI	
W CZASIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ	
1939 - 1944 R.	
KS. DR.	MERKLEIN KAZIMIERZ
"	BAKIEROWSKI WACŁAW
"	BRAUN STANISŁAW
"	BYSZEWSKI TOMASZ
"	DZIEWANOWSKA TATIANA
"	DZIURSKI STANISŁAW
"	FISCHEL HENRYK
"	GORGAS CZESŁAW
"	HROM STANISŁAW-DOC.U.W.
"	HROM-NADOLSKA IRENA
"	KARBOWSKI MIECZYSLAW
"	KLUKOWSKI JAN-DOC.U.W.
"	KOZAKIEWICZ MARIA
"	KOPUSKA IZABELA
"	MOTZ ANTONI
"	NEUMAN JAKUB
"	SKIBNIEWSKI KAZIMIERZ
"	STEFANOWSKI ANTONI
"	WARDYŃSKI WŁADYSŁAW
"	WEJROCH ANDRZEJ
"	WYSZYŃSKI STEFAN
"	ZAWADZKI KRYSZTYN
"	ZAWADZKI TADEUSZ DOC.
ST. MED.	KOZMIŃSKI JANUSZ
"	PORCZYŃSKI STEFAN
S.M.	SIKORSKA ALEKSANDRA
PRAC. SZP.	SKWIROWSKI STANISŁAW
"	GABAŁA ANTONINA
"	MATYSIAK JAN
"	POPLAWSKI JAN

Jedna z czterech tablic umieszczonych na ścianie Kliniki Ortopedii i Traumatologii Szpitala Klinicznego Dzieciątka Jezus w Warszawie, upamiętniającej pracowników szpitala poległych w czasie okupacji hitlerowskiej, fot. BKiP WUM

HISTORIA

Aresztowany przez gestapo w 1943 roku, trafił do więzienia na Pawiaku, a następnie został przewieziony do obozu Auschwitz-Birkenau. Oznaczony numerem 139020 pracował w okresie od 15 maja do 27 lipca 1944 roku w ambulatorium, mieszczącym się w bloku męskim kwarantanny (B2a), następnie od 3 sierpnia do 22 grudnia 1944 roku jako więzień-lekarz w szpitalu obozowym. Miał pod opieką blok 7, w którym mieścił się oddział chorób wewnętrznych dla więźniów pochodzenia niemieckiego.

Jan zginął w styczniu 1945 roku podczas *Marszu Śmierci*, na który wyruszył ze swoimi pacjentami. Nazwisko Jana Klukowskiego doc. dr. UW widnieje na jednej z czterech tablic umieszczonych na ścianie Kliniki Ortopedii i Traumatologii Szpitala Klinicznego Dzieciątka Jezus w Warszawie, upamiętniających pracowników poległych w czasie okupacji hitlerowskiej.

Młodszy z braci, Ignacy Klukowski był absolwentem Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, gdzie

Student Ignacy Klukowski, Wilno 1930 r., MHM WUM

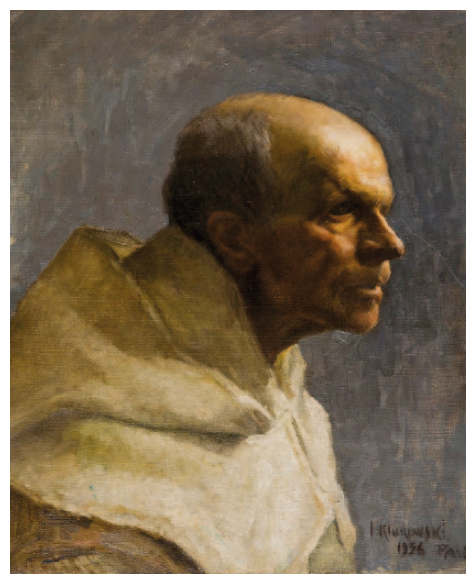
Akt męski stojący,
1933 r., ołówek
na papierze,
48 x 63 cm,
MHM WUM

Port St. Servan,
1936 r., olej na
płótnie, MHM
WUM

Bazylika św. Marka
w Wenecji, 1935 r.,
olej na płótnie,
50 x 61 cm, MHM
WUM

Mnich, 1936 r.,
olej na płótnie,
55 x 46 cm, Mu-
zeum Narodowe
w Krakowie

HISTORIA

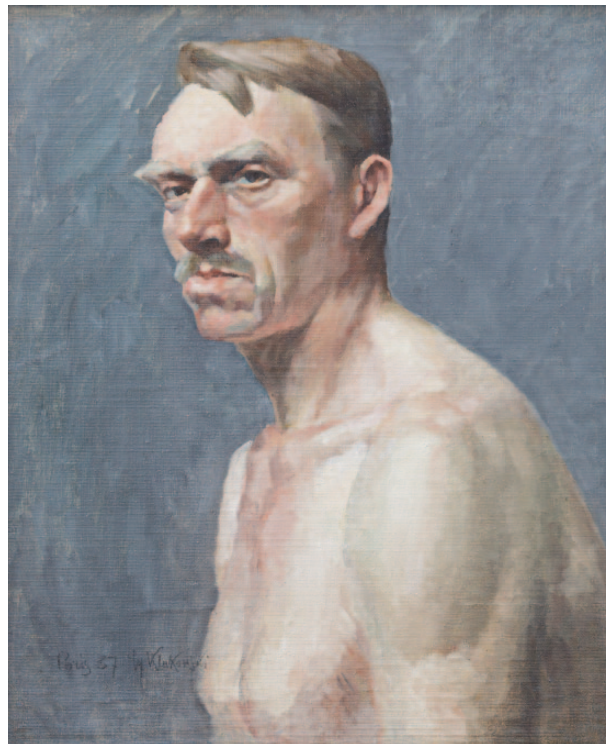
kształcił się w pracowni klasycysty Ludomira Sleńdzińskiego oraz pejzażysty Ferdynanda Ruszczyca. Anatomię artystyczną poznawał pod okiem Zygmunta Jakubowskiego, prosektora Katedry Anatomii Patologicznej Wydziału Lekarskiego wileńskiej uczelni. Ignacy należał do Cechu św. Łukasza, bractwa zrzeszającego studentów Wydziału Sztuk Pięknych, którego celem było tworzenie sztuki narodowej oraz dążenie do perfekcji warsztatowej.

Studia kontynuował w paryskiej École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, pod okiem portrecisty oraz twórcy scen rodzajowych Paula Alberta Laurensa oraz Louisa Rogera, malarza akademickiego. Równolegle studiował rysunek w szkole l'Art et d'Industrie przy ulicy Montparnasse 80. Inspirował się twórczością Józefa Pankiewicza, inicjatora nurtu polskiego koloryzmu, który prowadził w stolicy Francji pracownię – filię Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie.

Ignacy należał do Grupy Artystów Polskich we Francji i ich Przyjaciół (Groupe des Artistes Polonais et de Leurs Amis), Międzynarodowego Związku Plastyków w Paryżu, Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie oraz Towarzystwa Szerzenia Kultury Sztuk Plastycznych w Wilnie. Brał udział w wystawach w kraju i za granicą, zdobywając nagrody oraz uznanie krytyków francuskich i polskich za „perfekcję techniki, bogactwo palety, prace pełne harmonii oraz kompozycje pełne elegancji”. Wrażenia z licznych podróży po Europie

utrwała w pejzażach, marinach i wedutach.

Szczególne uznanie zyskały malowane przez niego wizerunki za „wrodzony i pogłębiony talent do portretowej charakterystyki”. W 1936 roku otrzymał złoty medal (Medaille de Vermeil) za portret *Mnich* prezentowany na wystawie Société des Amis des Arts de Seine-et-Oise w Wersalu. Obraz znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie.

Bokser, 1937 r., olej na płótnie, 70,5 x 58,5 cm, MHM WUM

Czaszka rycerza, 1947 r., olej na płótnie, 49,5 x 59,5 cm, MHM WUM

Okres II wojny światowej spędził na Wileńszczyźnie, pracując jako robotnik rolny. Prawie cały dorobek z okresu przedwojennego, liczący ponad trzysta obrazów, spłonął w warszawskim mieszkaniu ojca, podczas powstania warszawskiego

w 1944 roku. Ocalało kilka płócien, które malarz zabрал ze sobą do Wilna.

Po zakończeniu działań wojennych, w 1945 roku artysta osiadł w Gdańsku, gdzie borykał się z biedą trudnych lat powojennych.

Port, 1948 r., olej na płótnie, MHM WUM

Kutry rybackie, 1949 r., olej na płótnie, 38 x 60,8 cm, MHM WUM

Sporadycznie dostawał zlecenie na portret. W ciężkich czasach pomagali mu koledzy Jana, pracownicy gdańskiej Akademii Medycznej, dawniej Wydziału Lekarskiego USB, zlecając mu wykonanie szeregu plansz dydaktycznych, jak pisał w liście do znajomego, „z zakresu biologii i anatomji”. Mimo licznych trudności Ignacy czynnie uczestniczył w życiu artystycznym gdańskiego środowiska twórczego. Został

członkiem Związku Plastyków oraz Grupy Polskich Marynistów Plastyków, brał udział w wystawach zbiorowych i indywidualnych, krajowych i zagranicznych. W okresie powojennym Ignacy malował weduty zrujnowanego Gdańska, porty i stocznie, przystanie rybackie, pejzaże. Przedmiotem jego artystycznych zainteresowań pozostawał człowiek. Malowane przez niego wizerunki osób, najczęściej z kręgu rodzi-

Rybaczka, 1954 r., węgiel na papierze, 29 x 40 cm, MHM WUM

Półakt kobiety, 1954 r., węgiel na papierze, 63 x 34,5 cm, MHM WUM

ny i przyjaciół, odznaczały się wiernością cech fizycznych oraz prawdą psychologiczną.

W 1949 roku rozpoczął karierę zawodową w Pracowniach Konserwacji Zabytków. Uczestniczył w pracach konserwatorskich w Gdańsku, Poznaniu, Malborku i w wielu innych miejscach. Za służbę w ochronie zabytków został uhonorowany Złotym Krzyżem Zasługi. Artysta zmarł w 1978 roku.

Spółeczność akademicka naszej uczelni miała okazję podziwiać wybrane obrazy i rysunki Ignacego Klukowskiego z kolek-

HISTORIA

Portret gdańszczanina Konrada Dietricha, 1946 r., olej na płótnie, 72 x 55 cm, MHM WUM

Pejzaż z rzeką, 1970 r., olej na płótnie, 46,5 x 72,5 cm, MHM WUM

Ratusz w Poznaniu – konserwacja, 1960 r., olej na płótnie, 61 x 80 cm, MHM WUM

cji Muzeum na wystawie. Malarstwo Ignacego Klukowskiego, z jednej strony osadzone jest w tradycji akademickiej, czego

przykłady można zobaczyć w wy-studiowanym rysunku aktów. W jego pracach widoczny jest także silny związek z nurtem ko-

lorystycznym, zapoczątkowanym przez Józefa Pankiewicza w latach 20-tych XX wieku. Nurt ten cechuje realizm, odejście od literackich,

Wystawa „Bracia Klukowsky. Sztuka i Medycyna” w Muzeum Historii Medycyny Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego, 14 listopada 2024–30 stycznia 2025, fot. BKIP WUM

historycznych i symbolicznych odniesień. W twórczości Klukowskiego, podobnie jak w malarstwie kolorystów, dominują proste, naturalistyczne motywy, jak pejzaż, akt, portret. Formę obrazu artysta buduje kolorem, który w połączeniu z materią farby staje się wibrujący i świetlisty.

Prace Ignacego Klukowskiego są obecne także w kolekcjach Muzeum Narodowego w Krakowie i Gdańsku, Muzeum Gdańska, Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku, Muzeum Ziemi Puckiej im. Floriana Ceynowy w Pucku czy Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku. ■

Monika Klimowska

Muzeum Historii Medycyny WUM

Tekst opracowany na podstawie archiwaliów z:

Muzeum Historii Medycyny Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego, Archiwum Uniwersytetu

Warszawskiego, Głównej Biblioteki Lekarskiej im. Stanisława Konopki w Warszawie, Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Muzeum Więzienia Pawiak – oddziału Muzeum Niepodległości w Warszawie oraz publikacji:

1. II Klinika Chorób Wewnętrznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1929, odb.: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy.
2. Dr Jan Klukowski, *Sprawozdanie z pobytu we Francji dr. Jana Klukowskiego, st. asystenta II Kliniki Wewnętrznej*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego i Wydziału Lekarskiego Uniw. Stefana Batorego. Organ T-wa Lekarskiego woj. Nowogrodzkiego i Wileńsko-Nowogrodzkiej Izby Lekarskiej” Rok IX.1933, Wilno, ss. 386–404.
3. Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji. *Kronika 1939/40–1944/45*, oprac. dr Tadeusz Manteuffel, Warszawa 1948, s. 74.
4. *Straty Kulturalne Warszawy*, pod red. Wł. Tomkiewicza, Warszawa 1848, s. 305.
5. Zygmunt Śliwicki, *Meldunek z Pawiaka*, Warszawa 1971, s. 225.
6. Miron Paciorkiewicz, Wojciech Syroka, *Tablice upamiętniające poległych pracowników służby zdrowia w latach 1939–1945 w Warszawie, „Kwartalnik AM”, nr 1/1975, ss. 65–74.*
7. *Z dziejów tajnego nauczania medycyny i farmacji w latach 1939–1945*, pod red. doc. dr. med. A. Dawidowicza, Warszawa 1977, s. 19, 22, 74, 79, 87, 343, 345.
8. Marian Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele podczas II wojny światowej: księga strat osobowych*, Warszawa 1995, s. 107.
9. Jan Bohdan Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, Warszawa 1996, s. 107.
10. Ignacy Klukowski (1908–1978). *Malarz i konserwator Gdańska*, katalog wystawy w Domu Uphagena Oddziale Muzeum Historycznego Miasta Gdańska, Gdańsk 2009.
11. Wojciech Zmorzyński, *Ignacy Klukowski (1908–1979). Klukowsky herbu Korczak*, Pelplin 2011.
12. Ignacy Klukowski *marynista*, katalog wystawy, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, 28 maja – 31 sierpnia 2011.
13. Agnieszka Grędzik-Radzik, *Lista polskich nauczycieli ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941–1944, cz. II, „Przegląd Historyczno-Oświatowy ZNP” 2013, nr 1–2, s. 71.*
14. Wojciech Zmorzyński, *Ignacy Klukowski (1908–1979). Marynista z Jasnego Wybrzeża*, red. Karol Klukowski, Pelplin 2018.
15. Ignacy Klukowski – *Teka Gdańska – Przewodnik*, t. I, red. Jacek Borzych, Gdańsk 2020.
16. Ignacy Klukowski (1908–1978) – *Teka Gdańska*, t. II, Pelplin 2020.
17. Monika Klimowska, *Bracia Klukowsky. Sztuka i Medycyna*, katalog wystawy w Muzeum Historii Medycyny WUM, 14 listopad 2024 – 31 styczeń 2025.